

Θα προσπαθήσω ώστε η κατάθεσή μου αυτή για το διωγμό και την εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης επί γερμανικής κατοχής να είναι ξερή —ξερή και στεγνή— χωρίς ιστορικές και φιλολογικές επεκτάσεις ή αμφίβολα ακούσματα. Και όλα αυτά από σεβασμό προς το φριχτό μαρτύριό τους, που μόνο το πένθος και την άκρα σοβαρότητα εμπνέει. Δεν είναι, άλλωστε, πολλά, ούτε ιδιαιτέρως συνταραχτικά αυτά που έχω να πω εγώ για την υπόθεση, γιατί ήμουν τότε μικρό παιδί —φτωχός και περικλειστος έφηβος— με βάσανα και προβλήματα, που τον κρατούσαν κιόλας σε απόσταση από τους άλλους. Πάντως, οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη ήταν τόσο πολλοί και τόσο μπλεγμένοι με τη ζωή μας, ώστε όσο κλειστός και αν ήσουν ήταν αδύνατο να μην υποπέσει στην αντίληψή σου η συμφορά, που τους είχε βρει.

Αλλά και οι Εβραίοι σαν λαός ήταν ανέκαθεν πολύ κλειστοί και ιδιαίτερα αποτραβηγμένοι από μας, κι αυτή τη στάση εξακολούθησαν, δυστυχώς, να την κρατούν και όταν οι Γερμανοί άρχισαν να τους περισφίγγουν. Δεν ξέρω ακριβώς τους λόγους της απόστασης —αν και τους υποθέτω— αλλά νομίζω πως ήταν βαρύ σφάλμα τους αυτό. Θα είχαν σωθεί και άλλοι τους, πολύ περισσότεροι. Ο διωγμός, βέβαια, και η εξόντωση δεν επρόκειτο να αποτραπεί, αλλά θα σώζονταν και άλλοι, ιδίως νεότεροι. Υποθέτω πως η σατανικότητα και η αποφασιστική σκληρότητα των διωκτών έκανε τους Εβραίους να προτιμήσουν σιωπηλά την οδό του μαρτυρίου, που τη φαντάζονταν, βέβαια, φριχτή, μα με κάποιο λογικό τέρμα. Και γελάστηκαν οικτρά.

Είναι αλήθεια ότι ο ελληνικός λαός είχε από πάντοτε μια στάση αδιάφορης ανοχής απέναντι των Εβραίων. Ούτε τους αγαπούσε μα ούτε και τους μισούσε. Τους ψιλοκορόιδευε, βέβαια, πράγμα που το μαρτυρούν και τα διάφορα ανέκδοτα καθώς και οι χαρακτηρισμοί. Αλλά μίσος με κανέναν τρόπο δεν έτρεφε, εκτός φυσικά από μεμονωμένες περιπτώσεις προσωπικών διαφορών, άγριων εμπορικών ανταγωνισμών και αρπακτικών ενεργειών. Αλλά αυτά συμβαίνουν, και πολύ συχνά μάλιστα, και μεταξύ των ατόμων του ίδιου λαού. Υπήρχαν ακόμα και κάποιες οργανωμένες αντισημιτικές ομάδες, που όμως ήταν τόσο ασήμαντες, ώστε δεν κατόρθωσαν να παίξουν ολέθριο ρόλο ούτε και στη διάρκεια της κατοχής. Οι Εβραίοι, πάλι, ανταπέδιδαν την αδιαφορία με αδιαφορία ή με ψεύτικα χαμόγελα και ψευτοπεριποιήσεις, καθώς και διφορούμενες διπλωματικές φράσεις, που έμειναν θρυλικές. Και πιθανώς με ανέκδοτα, που ακόμα δεν ξεθάρρεψαν να μας τα πούνε. Πάντως, όσο κι αν η Θεσσαλονίκη είχε παντού Εβραίους, το κάτω τμήμα της, αυτό ιδίως το δυτικό, είχε τους πιο πολλούς, είτε ως υπαλλήλους είτε ως καταστηματάρχες είτε και ως οικογένειες. Ακριβώς σ' αυτό το τμήμα τους γνώρισα καλύτερα και μέσα σ' αυτό τους θυμάμαι.

Από το 1941 κατοικούσαμε στο ψηλότερο πάτωμα ενός σπιτιού της οδού Ιουστινιανού, που είχε στην αρχή αριθμό 8 και μετά 14. Η οδός Ιουστινιανού είναι αυτή που αρχίζει απέναντι

από την Αχειροποίητο και, διακοπτόμενη από την πλατεία Δικαστηρίων, φτάνει μέχρι το λεγόμενο «Καραβάν-Σαράι». Εμείς κατοικούσαμε στο τμήμα της Ιουστινιανού, που ορίζεται καθέτως από τη Χαλκέων και τη Βενιζέλου. Η περιοχή, όπως διαβάζω στα βιβλία, ονομαζόταν «Παλαιά Οβριακή», πράγμα που πιθανώς σημαίνει ότι εκεί κατοικούσαν παλαιοί Εβραίοι, αρχαίοι, ή βρισκόταν εκεί η παλαιότερη συνοικία των Εβραίων.

Και το 1941 κατοικούσαν στην «Παλιά Οβριακή» πολλοί Εβραίοι, που αποτελούσαν τουλάχιστο το ένα τρίτο των κατοίκων της γειτονιάς. Δεν φαίνονταν φτωχοί, μα ούτε και πλούσιοι. Καταστηματάρχες ίσως οι περισσότεροι, μικρών και μεσαίων καταστημάτων. Ζούσαν, όπως είπαμε, πολύ περιορισμένοι μέσα στα σπίτια τους, πολύ αφοσιωμένοι στις οικογένειές τους και απέφευγαν τις σχέσεις μαζί μας.

Οι περισσότερες από αυτές τις οικογένειες είχαν μαζευτεί, όπως μάθαμε, σχεδόν μαζί με μας στην Παλιά Οβριακή. Μετακινήθηκαν από τις μεμονωμένες κατοικίες τους και έπιασαν σπίτια στο κέντρο, που προηγουμένως όλοι το απόφευγαν, γιατί βομβαρδιζόταν συχνότερα. Αυτό το έκαναν γιατί προφανώς πίστευαν ότι στο κέντρο της πόλης, στη βιτρίνα της, θα ήταν πιο προφυλαγμένοι από τις αυθαιρεσίες ενός κατακτητή, που δεν έκρυβε το μίσος του γι' αυτούς.

Στο δικό μας σπίτι, Ιουστινιανού 8, κατοικούσαν δύο οικογένειες Εβραίων στο δεύτερο πάτωμα, που το κρατούσαν από κοινού. Είχαν έρθει λίγο πριν από μας. Ήταν δύο ζευγάρια και είχαν τρία παιδιά.

Ένα κοκκινομάλλικο κορίτσι με πρέκνες στο πρόσωπο δεκατέσσερα με δεκαπέντε χρονώ, ένα παλικάρακι δεκαεφτά με δεκαοχτώ και ένα μικρό αγόρι τρία με τέσσερα χρονώ, που το έλεγαν Ίνο. Τα δυο μεγάλα πήγαιναν σε κάποιο σχολείο, αλλά μάλλον σε κάποιο ξένο, στο γαλλικό ίσως. Δε θυμάμαι ονόματα άλλα, παρά μόνον ένα επίθετο. Ο ένας τους ελέγετο «Σιντώ». «Μαντάμ Σιντώ», λέγαμε τη μία κυρία, η οποία συχνά στις σκάλες μιλούσε στα γαλλικά με την επίσης γαλλομαθή νοικοκυρά μας, Ασημώ Κορμπάνογλου, από τα μέρη της Ανατολικής Ρωμυλίας. Πάντως, με τις δυσκολίες που είχαμε όλοι μας και με τις φοβερές δυσκολίες, που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι, δεν είχαμε παρά ελάχιστα γνωριστεί. Άλλωστε, εγώ ήμουν μικρό παιδί και δεν μπορούσα να αναπτύξω μόνος μου σχέσεις. Μια φορά πήγα μαζί με τον κύριο Σιντώ για κάποια δουλειά στο μαγαζί του, που βρισκόταν πίσω από την αγορά Μοδιάνο, στην Κορνηνών. Δεν ξέρω τι μαγαζί ήταν, γιατί, όπως όλα τα μαγαζιά της εποχής, δεν είχε εμπορεύματα.

Κάτω από το σπίτι της Ιουστινιανού υπήρχαν δύο μαγαζιά. Το ένα φούρνος και το άλλο καφεκοπτήριο. Το καφεκοπτήριο το είχε ο Εβραίος Αζούς. Το μαγαζί, που δεν πουλούσε, βέβαια, τότε καφέ αληθινό, αλλά από ρεβίθι, κριθάρι ή σιτάρι, το γύριζε ο πατέρας με τα δυο του παλικάρια. Ήταν ωραίοι άνθρωποι αυτοί, με ωραία σωματική διάπλαση και κάτι μεγάλα εκφραστικά μάτια σαν Αρμένηδες. Οι δυο νεαροί, μάλιστα, ήταν παλαιστές ή πυγμάχοι κι αυτό φαινόταν αμέσως στο φκιάσιμό τους. Δεν ξέρω πού κατοικούσαν οι Αζούς, αλλά τον περισσότερο χρόνο βρίσκονταν στο μαγαζί ή στο πεζοδρόμιο, έξω από το μαγαζί τους. Άλλωστε, και οι άλλοι μαγαζάτορες συνήθως στο πεζοδρόμιο βρίσκονταν, καθώς το τμήμα αυτό της Ιουστινιανού είχε —και έχει— πολλά καταστήματα επίπλων, που τα έβγαζαν από το πρωί στο πεζοδρόμιο. Έπιπλα, παρ' όλη την πείνα, πουλιόντουσαν και τότε. Τα αγόραζαν, κυρίως, οι μαυραγορίτες, οι Γερμανοί και οι χωρικοί. Πολλά από τα μαγαζιά αυτά ανήκαν σε Εβραίους.

Στα άλλα σπίτια, ιδίως στην οδό Σιατίστης, κατοικούσαν πολύ περισσότεροι Εβραίοι, κι αυτό φάνηκε, όταν μετά το μάζεμά τους, τα σπίτια αυτά ερήμωσαν. Και θαρρώ πως έμειναν και χωρίς νοικοκυραίους, καθώς οι ιδιοκτήτες τους έλαβαν την άγουσα προς τα

στρατόπεδα.

Το τμήμα της Ιουστινιανού από τη Χαλκέων ως τη Βενιζέλου σχηματίζει, μαζί με την κάθετο σ' αυτό οδό Σιατίστης, ένα Ταυ, που εάν φρουρήσεις τις τρεις εξόδους του —Χαλκέων, Βενιζέλου και Φιλίππου— ελέγχεις όλη τη γειτονιά. Αυτό ακριβώς έκαναν και οι Γερμανοί. Όταν ήρθε το φριχτό πλήρωμα του χρόνου, την άνοιξη του 1943, και αποφάσισαν να κινήσουν το διωγμό, που με τόση επιμέλεια είχαν όλο αυτό το διάστημα προετοιμάσει, ένα από τα προσωρινά γκέτο που δημιούργησαν ήταν και αυτό το Ταυ των οδών Ιουστινιανού και Σιατίστης.

Είναι γνωστή, ή μάλλον αρκετά γνωστή, η διαδικασία, που τηρήθηκε για να επιτευχθεί, χωρίς ιδιαίτερη αναταραχή, το μάντρωμα τώσων χιλιάδων ανθρώπων. Ακόμα και τα εγκλήματα που γίνονται με πλήρη άνεση από πάνοπλους εις βάρος αόπλων, ακόμα κι αυτά έχουν τις δυσκολίες τους. Και άμα είσαι σχολαστικός και μανιακός με την τάξη, τότε η ακαταστασία μπορεί να σε αρρωστήσει. Έτσι κι εδώ υπήρχαν προβλήματα για την τρομοκρατία, προβλήματα για την περιφρόνηση, προβλήματα για τον εξευτελισμό, την απογραφή, το σημάδεμα, την καταλήστευση των περιουσιών, το μάντρωμα, τη μεταφορά στο σταθμό, την παραμονή κοντά στο σταθμό, ώσπου να ετοιμασθεί τρένο, τη μεταφορά με τα τρένα, την τελική καταλήστευση καθ' οδόν, τη διαλογή, την κάποια χρησιμοποίηση, την άμεση εξόντωση των αδύναμων, την εξόντωση τελικά όλων. Αυτά, έπρεπε να λυθούν, ήθελαν δουλειά, σχέδια. Και λύθηκαν, πράγματι, κατά ιδανικό τρόπο.

Πρώτα πρώτα, από την αρχή της κατοχής εμφανίστηκαν σε ορισμένα μαγαζιά, και μάλιστα της Τσιμισκή, κάτι τυπωμένα χαρτόνια, που έγραφαν: «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι». Τα χαρτόνια αυτά τα έβαζαν στο τζάμι της βιτρίνας και της εισόδου. Στην αρχή αυτό μας έκανε εντύπωση, άσχημη εντύπωση, αλλά γρήγορα το συνηθίσαμε, καθώς είχαμε κάθε μέρα και νέα βάσανα. Στο κάτω κάτω εμείς δεν ήμασταν Εβραίοι...

Ύστερα μάθαμε πως στην πλατεία Ελευθερίας —τι ειρωνική σύμπτωση!— οι Εβραίοι έπαθαν από τους Γερμανούς μεγάλη νίλα κάποιο πρωινό. Αυτά όλα τα μαθαίναμε από τον κόσμο. Οι Εβραίοι του σπιτιού μας δεν έβγαζαν άχνα. Εκείνος όμως ο κύριος Σιντώ είχε μείνει πετσί και κόκαλο.

Κάποιο χειμωνιάτικο πρωί αντικρίσαμε ξαφνικά ορισμένους να κυκλοφορούν στους δρόμους μ' ένα μεγάλο πάνινο κίτρινο άστρο στο μέρος της καρδιάς. Ήταν οι Εβραίοι που είχαν πάρει διαταγή να το φορούν και στην παραμικρή τους μετακίνηση, αλλιώς κινδυνεύαν. Και αυτό δε σήμαινε τίποτε άλλο από θάνατο. Οι Εβραίοι του σπιτιού μας και πάλι δεν έβγαζαν άχνα. Νόμιζαν ίσως πως με την άκρα υπομονή και ταπείνωση θα κατόρθωναν να κάμψουν τον παράφρονα διώκτη τους.

Η Θεσσαλονίκη για αρκετές ημέρες, όχι περισσότερες από μήνα, είχε πλημμυρίσει από κίτρινα κινούμενα άστρα. Πραγματικά ήταν πολύ καλομελετημένο το σημάδι. Διακρινόταν από πολύ μακριά. Ο συμμαθητής μας —στο Γ' Γυμνάσιο αρρένων— Μπεραχιάς ήρθε στο σχολείο φορώντας το άστρο του. Τα παιδιά, που δεν καταλαβαίνουν από τέτοια, είδαν το πράγμα από την εύθυμη πλευρά και άρχισαν να τον πειράζουν. Ήταν, άλλωστε, οι περισσότεροι παιδιά των πάνω συνοικιών της Θεσσαλονίκης, όπου είχε ελάχιστους Εβραίους, και ήταν ασυνήθιστοι στη θέα του άστρου. Εκτός αυτού ήταν παιδιά της εργατιάς, της φτωχολογιάς, κακομαθημένα, πεινασμένα, αρπακτικά, σκληρά παιδιά, με πολλή ζήλια μέσα τους προς την οικονομική άνεση. Ακόμη και εμένα με τυραννούσαν, γιατί

ήμουν πιο συμμαζεμένος από αυτούς. Κάποια στιγμή, θυμάμαι, ένας τους έκανε ένα χάρτινο σταυρό, πήρε ρετσίνι από τα πεύκα της αυλής, και κόλλησε το σταυρό στη ράχη του Μπεραχιά, στο παλτό του. Ο καημένος ο Μπεραχιάς, είχε κάτι το μη παιδικό απάνω του, περπατούσε αργά με το άστρο μπροστά και το σταυρό στην πλάτη. Αλλά δεν μπορώ να πω ότι γινόταν καμιά καζούρα γύρω του. Ήταν ένα κακόγουστο αστείο, που είναι ζήτημα αν ο ίδιος το κατάλαβε. Σε λίγες μέρες έπαψε να έρχεται σχολείο. Ήταν ένα παιδί ψηλό, σιωπηλό, αργοκίνητο και πάρα πολύ ήσυχο.

Ήμουν ίσως ο μόνος από τους συμμαθητές μου που κατοικούσα μέσα σε τόσους Εβραίους. Πήγαινα σ' αυτό το σχολείο, γιατί όταν το είχα αρχίσει καθόμασταν στην περιφέρειά του. Όταν μετακομίσαμε, βρεθήκαμε στην περιφέρεια του Δ' αρρένων, μα εγώ εξακολουθούσα να πηγαίνω στο Γ'. Καθώς, λοιπόν, δεν είχαμε Εβραίους, οι συμμαθηταί μου δεν ενδιαφέρονταν για τα παθήματά τους, γι' αυτό και εγώ δε μιλούσα καθόλου για όσα έβλεπα και άκουγα στη γειτονιά μου. Ακολουθούσα ασυναίσθητα την τακτική σιωπής των Εβραίων απέναντι σε τρίτους. Το ίδιο έκανα και στα συσσίτια των κατηχητικών σχολείων, όπου έτρωγα κάθε μεσημέρι. Δε γινόταν λόγος και δε μιλούσα. Και δε νομίζω πως ήταν από φόβο. Δεν είχαμε συναίσθηση του κινδύνου.

Έτσι δεν είπα τίποτα, όταν κάποια μέρα είδα στην πόρτα του διαμερίσματος των Εβραίων κολλημένο απέξω ένα χαρτί, που έγραφε τα ονόματα αυτών που κατοικούσαν μέσα. Τα ονόματα ήταν πολύ περισσότερα απ' όσα ξέραμε κι έτσι μάθαμε πως μέσα στο διαμέρισμα είχαν εγκατασταθεί —άθελά τους, βέβαια— και άλλες οικογένειες Εβραίων, από άλλες γειτονιές, μη εβραϊκές, όπου ήταν δύσκολο να φρουρούνται.

Η γειτονιά μας, λοιπόν, το Ταυ αυτό που περιέγραφα πρωύτερα, γινόταν γκέτο εβραϊκό. Ταυτόχρονα, στις εξόδους του Ταυ —Χαλκίων, Βενιζέλου και Φιλίππου— έκαναν την εμφάνισή τους σκοποί χωροφύλακες —δικοί μας χωροφύλακες— που φρουρούσαν μέρα και νύχτα. Αυτό σήμαινε ότι οι Εβραίοι και με το άστρο ακόμα δεν μπορούσαν να κυκλοφορούν στην πόλη, παρά μόνο στο γκέτο τους. Κι αυτό, βέβαια, ορισμένες ώρες. Τώρα, φαντάζομαι ότι θα είχαν δημιουργηθεί και πολλά άλλα τέτοια γκέτο. Έτσι, οι Εβραίοι, όπου βρέθηκαν, βρέθηκαν. Δεν μπορούσαν πια να πάνε ούτε στα μαγαζιά τους, ούτε στους συγγενείς τους, αν αυτοί έμεναν σε άλλο γκέτο, ούτε στα ψώνια τους. Έπαψαν σχεδόν να κυκλοφορούν. Κλεισμένοι στα σπίτια τους, καρτερούσαν. Στους δρόμους του γκέτο, εκτός από μας, κυκλοφορούσαν, και μάλιστα με ζωηρότητα, ορισμένοι νεαροί Εβραίοι, με ένα κίτρινο περιβραχιόνιο στο μπράτσο. Ήταν, φαίνεται, ένα είδος πολιτοφύλακες, που τους είχε ορίσει η Κοινότητα, ίσως και οι Γερμανοί. Τους μισούσαμε, πάντως, χωρίς να ξέρουμε ακριβώς το λόγο. Η κινητικότητα και η αυτοπεποίθησή τους τούς έκανε ύποπτους στα μάτια μας. Και μάλλον είχαμε δίκαιο, γιατί μερικοί από αυτούς έκαναν την εμφάνισή τους στη γειτονιά και μετά το μάζεμα των Εβραίων, έχοντας πάντα το ίδιο ύφος. Ύστερα δεν ξαναφάνηκαν.

Οι υπόλοιποι, εμείς, μπεινοβγαίναμε στο μεταξύ ελεύθερα από το γκέτο. Εγώ πήγαινα κανονικά στο σχολείο και οι δικοί μου στις διάφορες δουλειές. Ουδείς μας εμπόδισε, ούτε μας ζήτησε ποτέ ταυτότητα. Και μήπως είχαμε ταυτότητα; Γι' αυτό πιστεύω πάντοτε, πως ακόμα και την ύστατη εκείνη στιγμή ήταν αρκετά εύκολη η διαφυγή πολλών Εβραίων. Βέβαια, υπήρχαν εκείνες οι καταστάσεις στην πόρτα. Αλίμονό τους αν δε βρίσκονταν σωστοί σε μια καταμέτρηση.

Στο σπίτι μου σιγοκουβεντιάζουν ότι θα τους πάρουν, θα τους «σηκώσουν», όπου να 'ναι, οι Γερμανοί τους Εβραίους. Τους λυπόμασταν, βέβαια, πάρα πολύ, αλλά δε βάζαμε με το νου μας το κακό, που σε λίγο έγινε. Ούτε και οι Εβραίοι —αυτοί του σπιτιού μας, τουλάχιστον—

έβαζαν τέτοια συμφορά με το νου τους. Η μαντάμ Σιντώ παραπονιόταν στη μητέρα μου ότι εκεί στην Κρακοβία, όπου θα τους πάνε, κάνει πολύ κρύο και οι εκεί Εβραίοι μιλούν άλλη γλώσσα. Έτσι δε θα μπορούν να συνεννοηθούν. Εμένα με κυνηγούσε η μαντάμ Σιντώ για να μου δώσει μια μεγάλη πήλινη θερμάστρα, που την είχαν σε κάποια αποθήκη. Η αποθήκη βρισκόταν έξω από το γκέτο. Ήθελε απλώς να συνοδέψω το χαμάλη, που θα τον πλήρωνε αυτή. Εγώ με διάφορες δικαιολογίες αρνήθηκα, χωρίς να ξέρω το γιατί. Λυπόμασταν να παίρνουμε πράγματα από τους καταδικασμένους ανθρώπους.

Κατά βάθος υποψιαζόμασταν ότι κάτι το πολύ σοβαρό συμβαίνει, κάτι το ανείπωτο. Και οι Εβραίοι, βέβαια, ανησυχούσαν πολύ περισσότερο απ' ό,τι έδειχναν. Τις νύχτες ακούγαμε πνιχτές ψαλμωδίες, προερχόμενες από το σκοτεινό διαμέρισμά τους. Καθόντουσαν όλοι στο σαλόνι, μες στα σκοτεινά, και σιγοέψελναν. Κάποιες βραδιές, από τα γύρω σπίτια και ιδίως από την οδό Κλεισούρας, που έπεφτε πίσω μας και είχε πολλούς Εβραίους, ακούσαμε αργά τη νύχτα γέλια, τραγούδια και παλαμάκια. Παραξενευτήκαμε πάρα πολύ. Ποιοι ήταν αυτοί που γλεντούσαν; Την άλλη μέρα μάθαμε. Παντρεύονταν οι Εβραίοι αράδα.

Ταχτοποιούσαν εκκρεμότητες, αποβλέποντας ασφαλώς και σε μια διαφορετική μεταχείριση, εφόσον θα ήταν παντρεμένοι. Δεν μπορούσαν να φανταστούν τη σκληρότητα του διώκτη τους, τα σχέδιά του...

Απέναντί μας, στην αριστερή γωνία Ιουστινιανού και Σιατίστης, έμενε ένα αντρόγυνο, που η γυναίκα μόλις είχε γεννήσει. Ήταν άνθρωποι συμπαθητικοί και μάλλον ευκατάστατοι. Αυτοί είχαν κάνει το εξής: Κατέβασαν ένα σχοινάκι από το μπαλκόνι τους ως κάτω στο κρεβατάδικο. Εκεί ανάμεσα στις τέντες και τους σπάγκους το λεπτό σχοινί δε διακρινόταν: Προφανώς συνδεόταν με κουδούνι ή καμπανάκι. Πρέπει να λάβαιναν κάποια μέτρα επάνω, στο σπίτι της λεχώνας, όταν χτυπούσε το καμπανάκι. Είναι το μόνο μέτρο άμυνας, που υπέπεσε στην αντίληψή μου, εν ταις ημέραις εκείναις. Αλλά τι να κάνει ένα καμπανάκι, μπροστά στη φοβερή γερμανική μηχανή του ολέθρου;

Θυμούμαι όμως κι ένα παιχνίδι νεαρών Εβραίων μέσα στο δρόμο. Πρέπει να ήταν μία ή δύο μέρες πριν από το μάζεμά τους και ίσως Κυριακή απόγευμα, γιατί τα μαγαζιά του δρόμου ήταν κλειστά. Είχαν ξεμυτίσει έξι εφτά παλικάρια, που ήθελαν, φαίνεται, κάπως να κινηθούν, να ξεδώσουν. Εγώ ήμουν στην εξώπορτα και τους έβλεπα από πολύ κοντά. Πρέπει να τους έβλεπαν από τις γωνίες και οι χωροφύλακες, και, βέβαια, απάνω από τα σπίτια εκατοντάδες μάτια. Φούσκωσαν, λοιπόν, ένα προφυλακτικό, το έκαναν σαν μπάλα και άρχισαν να ανταλλάσσουν πάσες με τα χέρια. Θυμούμαι που φώναζαν «Μπέμπα! Μπέμπα!», από τη μάρκα «Μπεμπέκα», που χρησιμοποιούνταν τότε πολύ. Αλλά με τον ισπανικό τρόπο προφοράς που έλεγαν το «μπέμπα» θαρρείς και βέλαζαν.

Βρισκόμαστε πια στην άνοιξη του 1943. Η κατάσταση στα πολεμικά μέτωπα έχει αλλάξει και μάλιστα εις βάρος του Άξονα. Άκρες μέσες, μαθαίνουμε τα νεότερα και στυλωνόμαστε. Αλλά και η εσωτερική κατάσταση έχει μεταβληθεί κάπως. Η Ελλάδα δεν είναι η παραλυμένη εκείνη χώρα του 1941, την επαύριο της ήττας. Έχει φουντώσει η αντίσταση στα βουνά, αλλά και μέσα στις πόλεις. Βέβαια, η Σαλονίκη δεν έχει πολύ κοντά της «δύσκολα» βουνά — δύσκολα για τους διώκτες. Και αυτό ήταν ακόμα μία ατυχία για τους Εβραίους της. Θα είχαν ξεφύγει προς αυτά αρκετοί. Από παντού δηλαδή μαυρίλα. Ιδιαίτερα άτυχοι αυτοί οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Αφού τράβηξαν τις πόρτες και τις μεγάλες πείνες και τις αλαζονείες του φαντασμένου κατακτητή, χάθηκαν απάνω στην ώρα που τα πράγματα είχαν πάρει για όλους τους άλλους —τους άλλους, εμάς— να καλυτερεύουν.

Ώσπου ένα ξημέρωμα του Απριλίου, ιδιαίτερα νομίζω γλυκό, ξέσπασε το μέγα κακό. Ένα megáφωνο ουρλιάζει στο δρόμο. «Όλοι οι Εβραίοι στις πόρτες. Έτοιμοι προς αναχώρηση!»

Είναι το αυτοκίνητο της προπαγάνδης, ένα μαύρο «Όπελ». Λαρυγγώδεις φωνές, κτηνώδη προστάγματα γερμανικά. Είμαστε μπλοκαρισμένοι. Κρυφοκοιτάζοντας βλέπουμε τους Γερμανούς των SS και εκείνους τους λεγόμενους «πεταλάδες» να ανεβοκατεβαίνουν βιαστικά στα σπίτια, κραυγάζοντας άγρια και βροντολογώντας τις πόρτες. «Τους παίρνουν τους Εβραίους!».

Ντυνόμαστε όπως όπως και κατεβαίνουμε από το πέμπτο πάτωμα στο δεύτερο, όπου επικρατούσε θρήνος και σύγχυση. Οι καινούργιοι Εβραίοι είχαν κίολας κατεβεί και έτσι δεν τους είδαμε. Έμεναν οι δικοί μας, που βρίσκονται σε αλλοφροσύνη. Αλλοφροσύνη όχι τόσο απελπισίας, όσο ετοιμασίας. Να μην ξεχάσουν τίποτε από τα απαραίτητα, από όσα είχαν σκεφθεί. Τα βασικά τα έχουν, βέβαια, έτοιμα, από μέρες αμπαλαρισμένα, αλλά τρέχουν αλλόφρονες για τα ψιλοπράγματα. Η κυρία Σιντώ βράζει αυγό για τον Ίνο, θα είναι το τελευταίο του. Του το μπουκώνει, ενώ από την εξώπορτα κάτω έρχονται κτηνώδεις προσταγές. Οι πόρτες όλες ορθάνοιχτες, σύμφωνα με τη διαταγή. Όσοι κρυφοκοίταζαν από τα παράθυρα είδαν τις ίδιες στιγμές του Γερμανούς να τραβοκοπούν τους Εβραίους από τα σπίτια της οδού Σιατίστης και να τους σέρνουν στη φάλαγγα. Ιδίως είδαν γέρους και γριές, που τους τραβοκοπούσαν με τα νυχτικά. Στο δεύτερο πάτωμα έχουν κατεβεί και από τα άλλα πατώματα συγκάτοικοι, γυναίκες κυρίως. Φιλιούνται σταυρωτά με την κυρία Σιντώ. Μια δικιά μας σταυροκοπιέται και λέει δυνατά: «Μάρτυς μου ο Θεός, θα σας τα δώσω πίσω όλα». Φαίνεται της έχουν εμπιστευθεί πράγματα και μπορώ να πω ότι σωστά την έχουν διαλέξει.

Ένας ένας κατεβαίνουν οι Εβραίοι τη στριφογυριστή σκάλα, όπου εγώ ξύνοντας με ένα καρφί τη λαδομπογιά του τοίχου είχα γράψει με μεγάλα γράμματα ΕΠΟΝ. Ο πατέρας μου τότε κόντεψε να με δειρεί. «Στο σπίτι σου μέσα το γράφεις;», μου φώναζε. Τελευταία κατεβαίνει η κυρία Σιντώ, κρατώντας τον Ίνο από το χέρι. Μισοκατεβαίνω και κοιτάζω κρυφά στην εξώπορτα. Στέκονται όλοι αραδιασμένοι στην πόρτα σαν να πρόκειται να βγουν φωτογραφία. Θα περάσει ο έλεγχος, θα δούνε αν είναι όλοι παρόντες και θα τους προσθέσουν στη γραμμή. Οι δικοί μας είναι εντάξει, όλοι παρόντες. «Καλά παιδιά». Η φάλαγγα σχηματίζεται στη Βενιζέλου.

Οι πόρτες του διαμερίσματος των Εβραίων μένουν ανοιχτές. Οι συγκάτοικες παίρνουν ό,τι μπορούν και, όπως αποδείχτηκε, καλά κάνουν. Παίρνουν κυρίως ρουχισμό και μικροπράγματα, που μπορούν να μεταφερθούν στα γρήγορα. Γιατί υπάρχει μεγάλος φόβος. Οι Γερμανοί από μέρες έχουν διακηρύξει πως όποιος παίρνει τα υπάρχοντα των Εβραίων τον περιμένει —τι άλλο;— τον περιμένει θάνατος.

Εγώ ανεβαίνω και ετοιμάζομαι για το σχολείο. Ήμουν πολύ πειθαρχικός, αλλά και ήθελα να ξεφύγω από αυτή την κόλαση. Καθώς ετοιμάζομαι βλέπω απ' το παράθυρο στην Εγνατία φάλαγγες Εβραίων να οδηγούνται με τα πόδια στο σταθμό. Είναι Εβραίοι από άλλες γειτονιές και θα πρέπει να έχουν κινήσει πιο νωρίς από τους δικούς μας. Είναι ζωσμένοι από πάνοπλους Γερμανούς με προτεταμένα τα όπλα, σαν να είναι μεγάλοι εγκληματίες, που υπάρχει φόβος από στιγμή σε στιγμή να το σκάσουν. Στο τέλος της κάθε φάλαγγας πηγαίνουν φορεία με ανήμπορους, που τα κουβαλούν νεαροί Εβραίοι.

Τους δικούς μας Εβραίους δεν τους είδα που έφευγαν. Δε βόλεψε το σπίτι κι ύστερα ήταν επικίνδυνο να κοιτάξεις από τόσο κοντά. Όταν βγήκα με την τσάντα μόλις τους είχαν πάρει, αλλά οι σκοποί χωροφύλακες ακόμα φύλαγαν στις εξόδους. Βγήκα από την έξοδο της

Χαλκέων. «Πού πας;» μου είπε μαλακά ο χωροφύλακας, που φαινόταν ταραγμένος. «Σχολείο» του είπα και έκανα να του δείξω το πάσο, που είχα ως παιδί σιδηροδρομικού. «Πέρνα» μου είπε, προτού το δείξω. Κι έτσι πέρασα στην πλατεία Δικαστηρίων, που μόνο το κάτω μέρος της ήταν ελεύθερο. Το επάνω της, μέχρι το ύψος της Ιουστινιανού, ήταν μέγα γερμανικό στρατόπεδο οχημάτων, μηχανοκίνητων τανκς, αντιαεροπορικών και κάθε μηχανής πολέμου. Απορώ πως δεν μας έκαψαν τα συμμαχικά αεροπλάνα. Τότε, εκεί ανάμεσα στα πεύκα που περιβάλλουν την Παναγία Χαλκέων, παρατήρησα ομάδες γύφτων, αλλά όχι μόνο γύφτων, που αγνάντευαν με βουλιμία προς τη γειτονιά μας. Για την ώρα όμως δεν τολμούσαν να πλησιάσουν, γιατί υπήρχαν οι σκοποί. Ήταν, βέβαια, ειδοποιημένοι και προφανώς κάπως έμπειροι από άλλα μαζέματα Εβραίων, σε άλλες γειτονιές, που είχαν γίνει τις προηγούμενες μέρες, αλλά εμείς δεν τα πήραμε είδηση. Ήξεραν πως η αυστηρή διαταγή των Γερμανών για τις εβραϊκές περιουσίες δεν ετηρείτο και τόσο, γι' αυτό και ήταν έτοιμοι να ορμήξουν. Εγώ, φυσικά, δεν υποπτεύθηκα τέτοια πράγματα. Νόμισα πως είναι περίεργοι που κοιτάζουν. Στο σχολείο, που βρισκόταν όπως είπα μακριά, κοντά στου Κεμάλ το σπίτι, δεν υπήρχε ιδιαίτερη συγκίνηση. Οι περισσότεροι συμμαθητές μου δεν ήξεραν καν ότι οι Γερμανοί μαζεύουν τους Εβραίους και σίγουρα κανένας τους δεν είχε δει αυτά που είδα εγώ πρωί πρωί. Σε λίγο κι εγώ ξεχάστηκα κι όταν άρχισε το μάθημα ξεχάστηκα ολότελα. Παιδί πράμα...

Το μεσημέρι γυρίζοντας άρχισα, μόλις ξαναβρέθηκα στην περιοχή της μεγάλης πλατείας, να ξαναμπαίνω στο κλίμα. Όσο πλησίαζα τόσο καταλάβαινα, ότι είχε γίνει διαρπαγή — γιάγμα. Άλλωστε, κάτι τελευταίοι κακομοίρηδες ακόμη σέρναν μπαούλα και ντιβάνια και αδειανά συρτάρια μέσα στα χώματα. Και κάτι χοντρούς τόμους βιβλίων δερματόδετους. Στο σπίτι μας η εξώπορτα διπλανοιγμένη, παραγεμίσματα από στρώματα, χαρτιά και σκουπίδια στις σκάλες. Το διαμέρισμα των Εβραίων ορθάνοιχτο και σαφώς λεηλατημένο. Δεν είχε σχεδόν τίποτε μέσα. Σκουπίδια, βέβαια, άφθονα στο πάτωμα, στοιβες φλούδια από πασατέμπο, που φαίνεται ότι έτρωγαν οι Εβραίοι τις νύχτες της αναμονής, και σκισμένα βιβλία στο μπάνιο. Αυτά ήταν το μόνο πράγμα που με συγκίνησε. Στην κουζίνα τα πλακάκια του τζακιού ξηλωμένα, προφανώς για τον κρυμμένο «θησαυρό» και στη γωνιά του δωματίου ένα μονό κρεβάτι με σπασμένες μερικές σούστες. Στο κρεβάτι αυτό, που το ανεβάσαμε σε λίγο, κοιμόμουν ώσπου έγινα μεγάλος. Το χειρότερο ίσως ήταν το εξής• τα τάγματα και τα συντάγματα των γύφτων δεν περιορίστηκαν στο διαμέρισμα των Εβραίων, αλλά άρπαξαν ό,τι βρήκαν μπροστά τους. Έβγαλαν όλα τα παραθυρόφυλλα της σκάλας, ακόμα και τα καπάκια από τα κουδούνια. Χρόνια κάναμε να αποκαταστήσουμε τις ζημιές. Παγώσαμε, βραχίκαμε και γλιστρήσαμε από το χιόνι και τον πάγο άπειρες φορές σε κείνη την απροστάτευτη σκάλα. Οι δικοί μου με κόπο έσωσαν το διαμέρισμά μας από τη λεηλασία. Βγήκαν και στέκονταν στο κεφαλόσκαλο αρματωμένοι με ό,τι μπορούσαν. Πάλι καλοί ήταν εκείνοι οι γύφτοι, που δεν ήταν και όλοι γύφτοι. Γιατί αν ήταν ένας απ' τους τωρινούς θα είχαν βάλει φωτιά στο σπίτι. Από ψηλά, από την πίσω μεριά του σπιτιού, βλέπαμε από την πρώτη μέρα κιόλας το εξής φαινόμενο: Είχαν ανοίξει τα εβραϊκά μαγαζιά από πίσω και τα άδειαζαν. Δηλαδή διάφοροι κάτοικοι της οδού Κλεισούρας άδειαζαν τα μαγαζιά της Ιουστινιανού. Και έβλεπες κρεβάτια, μπουφέδες, ντουλάπες, καναπέδες, κομοδίνα, να ανεβαίνουν με σκοινιά σε δεύτερα και

τρίτα πατώματα, που βέβαια δεν φαίνονταν από το δρόμο. Όλα αυτά μέσα σε φοβερή βιασύνη και σε αγωνιώδεις κινήσεις. Σε λίγες μέρες, οι Γερμανοί μοίρασαν τα μαγαζιά σε διάφορους τύπους, που ίσως μπορεί να φαντασθεί κανείς πώς τους διάλεξαν. Αλλά τα μαγαζιά βρέθηκαν άδεια και αυτό ήταν μια καλή, αν και η μόνη, τιμωρία τους.

Στην αρχή νομίζαμε πως τους Εβραίους τους φορτώνουν αμέσως στα τρένα. Ύστερα μάθαμε ότι τους στοιβάζουν στο σταθμό, στον πανάθλιο συνοικισμό του βαρόνου Χιρς, που τον είχαν περιφράξει με βαριά συρματοπλέγματα, από τα οποία μερικά σώζονται ακόμα μέχρι σήμερα. Από κει τους παίρναν ομάδες ομάδες και τους στέλναν με εμπορικά κατάκλειστα τρένα προς τα πάνω. Άλλωστε, γρήγορα μάθαμε τα πράγματα από πρώτο χέρι.

Ο πατέρας μου ήταν μηχανοδηγός, οδηγούσε τρένα. Τα τρένα τότε σπανίως ήταν επιβατικά. Συνήθως ήταν στρατιωτικά, για το στρατό κατοχής. Σύνορα τότε στη βαλκανική δεν υπήρχαν. Ήταν παντού γερμανική στρατοκρατορία. Ιδίως με τη Σερβία ήμασταν ενωμένοι σιδηροδρομικώς. Τα ελληνικά τρένα δε σταματούσαν, όπως τώρα στην Ειδομένη. Αλλά, εάν χρειαζόταν, μέχρι Βελιγράδι ανέβαιναν. Έφευγε ο πατέρας μου και δεν ξέραμε πότε θα γυρίσει. Γυρνούσε ξαφνικά. Κατάκοπος καταλερωμένος με σαπισμένες τις κάλτσες στα πόδια του. Φοβερή κατάσταση.

Ένα βράδυ, αργά, γύρισε ιδιαίτερα φαρμακωμένος. Είχε οδηγήσει ένα τρένο με Εβραίους μέχρι τη Νις. «Μεγάλο κακό γίνεται με τους Εβραίους» έλεγε. «Τους πηγαίνουν με εμπορικά βαγόνια κατάκλειστα, χωρίς τροφή και νερό. Ακόμα και χωρίς αέρα. Οι Γερμανοί μας αναγκάζουν να σταματούμε το τρένο μέσα στις ερημιές, για να γίνει το ξάφρισμα. Μέσα από τα βαγόνια κλωτσάνε και φωνάζουν. Δεν είναι μόνο για νερό και αέρα, αλλά και για να βγάλουν τους πεθαμένους. Έβγαλαν από ένα βαγόνι ένα παιδάκι σαν το Λάκη μας», είπε και χάιδεψε τον αδελφό μου. Απάνω σ' αυτό τον έπιασαν τα κλάματα. Τρανταχτά κλάματα με λυγμούς. «Οι Γερμανοί δεν μπορούν να περπατήσουν από τα ρολόγια, τα βραχιόλια και τα περιδέραια, που μαζεύουν με το πιστόλι στο χέρι. Μου πέταξαν και μένα αυτά, στον λοκφύρερ». Ήταν κάτι άχρηστα ρολόγια, που δε δουλεύαν και ίσως να τα έχω ακόμα κάπου.

Έκανε και άλλα τέτοια τρένα αργότερα με την ίδια πάντα σύγχυση. Μας μιλούσε με φρίκη για την κόλαση του στρατοπέδου του σταθμού. Οι Γερμανοί είχαν βάλει άγριο χέρι στις γυναίκες. Οι Εβραίοι του Σταθμού είχαν καταρρακωθεί. Η πείνα, η βρόμα, οι αρρώστιες, οι κτηνωδίες. Τώρα διαβάζουμε πως οι Εβραίοι της Ελλάδας έφταναν ιδιαίτερα αδυνατισμένοι και οδηγούνταν οι περισσότεροι κατευθείαν στους φούρνους...

Σε λίγες μέρες ήρθε στο σπίτι ένα ψηλός, ξερακιανός, μεγάλης κάπως ηλικίας, Γερμανός πολίτης, συνοδευόμενος από ένα διερμηνέα. Ζήτησε να του ανοίξουν το διαμέρισμα των Εβραίων. Μπήκε μέσα και άρχισε να μετράει δυνατά τα δωμάτια: ein, jwei, drei...

«Γερμανός! Το διαμέρισμα των Εβραίων θα το επιτάξει Γερμανός! Θα έχουμε τώρα συγκάτοικο Γερμανό. Ποιος ξέρει τι διάβολος είναι...», λέγαμε.

Και πραγματικά αυτός το πήρε. Αλλά δεν ήταν Γερμανός. Ήταν ένας καράβλαχος από τη Δυτική Μακεδονία, που είχε σπουδάσει στη Γερμανία και τώρα τα 'χε καλά και περίκαλα με τους Γερμανούς. Τους έκαμνε τεχνικά έργα. Αυτός εγκαταστάθηκε για χρόνια εκεί. Και η αλήθεια είναι, ότι, εκτός από τις γεροπαραξενιές του, διόλου δε μας πείραξε. Δεν ήταν καταδότης. Όταν έφυγαν οι Γερμανοί και ήρθε το ΕΑΜ, τα χρειάστηκε. Άρχισε να μας γλυκομιλάει και να μας ξέρει. Εμείς ήμασταν οι προλετάριοι του μεγάρου και με μας ήθελε

να τα έχει καλά. Αλλά τη γλίτωσε και τα επόμενα, δύστυχα και για μας, χρόνια δεν έμεινε θέση μεγάλη και τρανή που να μην την πάρει. Του είχαν εμπιστοσύνη απόλυτη. Φίλος των Γερμανών, βλέπεις...

Από τους Εβραίους του σπιτιού μας κανένας δε γύρισε. Πάει και η παχουλή κυρία Σιντώ, πάει κι ο μικρός Ίνο, πάει και το κοκκινομάλλικο κορίτσι. Αλλά κι από τη γειτονιά ελάχιστοι γύρισαν. Και πολύ τσακισμένοι. Έφταναν ένας ένας σιωπηλοί και ταπεινοί, έπαιρναν το σπίτι τους, αν μπορούσαν, και ξανάπιαναν τη δουλειά τους.

Έτσι, κανένα χρόνο μετά τον πόλεμο, και όταν όλα φαίνονταν μακρινά και κάπως ξεχασμένα, είδαμε μια μέρα το καφεκοπτήριο κάτω από το σπίτι μας ανοιχτό. Οι δυο νεαροί γιοι του Αζούς, οι παλαιστές ή πυγμάχοι, είχαν γυρίσει. Ο γερο-Αζούς όμως όχι. Χάθηκε κι αυτός στα μακρινά στρατόπεδα της παραφροσύνης.

Έγραψα εδώ, κατά μήνα Φεβρουάριο του 1983, όσα είδα και διεπίστωσα ο ίδιος για το διωγμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς. Και τα έγραψα μόνον για τους αθώους εκείνους και για κανέναν άλλο...

[πηγή: Γιώργος Ιωάννου, Η πρωτεύουσα των προσφύγων. Πεζογραφήματα, Κέδρος, Αθήνα 1987 (5η έκδ.), σ. 58-70]